

«З ПИСЬМА ТА ПИСЬМЕННИХ ЛЮДЕЙ НЕМА ДОБРА»? ЗАПОРОЗЬКА ВІЙСЬКОВА КАНЦЕЛЯРІЯ, ВІЙСЬКОВА «ПРОСТОТА» Й «ПРОСТА ВОЛЬНИЦЯ»

У статті розглянуто руйнацію в середині XVIII ст. Запорозького Коша як громади усної соціальної комунікації. З'ясовано суперечність між маргінальним становищем писарів і писаного слова в рамках традиційних інституцій та значущістю їхнього справжнього впливу на січове життя, породжену маніпулюванням формулою колективного порятунку в умовах зовнішніх загроз. Встановлено стійкий та інерційний характер сприйняття січовою громадою грамотних та писаного слова у якості «джерела зла».

18 червня 1788 р. помер військовий отаман Чорноморського війська Сидір Білий – колишній запорозький військовий осавул¹. Перед смертю він спробував запобігти обранню своїм наступником Антона Головатого, до якого мав особисту антипатію: «З письма та письменних людей нема добра, і ви... Військо Запорожское, пропадете от них»². Ця репліка дивує й інтригує: чому, намагаючись вплинути на волю товариства, Сидір Білий наголосив саме на писарському минулому Антона Головатого³, поширивши власну негачію на письменність взагалі? Здавалося б, XVIII століття в Україні (принаймні, в підросійській її частині) було «добом військових канцеляристів»⁴ та народження їхньої «субкультури»⁵, коли лівобережна старшина, а подекуди й пересічне козацтво,

¹ Сидір Білий був військовим осавулом у 1768–1769 рр. Див.: Центральний державний історичний архів України у м. Києві [далі – ЦДІАК України]. – Ф. 229, оп. 1, спр. 228. – Арк. 26 зв., 32, 50; спр. 253. – Арк. 41 зв., 42.

² Сапожников І. В. *Іван Сухина – невідомий кошовий отаман Чорноморського війська* // Південна Україна XVIII–XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. – Запоріжжя, 2000. – Вип. 5. – С. 264; грамотність Сидора Білого обмежувалася вмінням написати власне ім'я й прізвище (Короленко П. П. *Кошевые атаманы Черноморского казачьего Войска XVIII столетия*. – СПб., 1901. – С. 24, 48).

³ Антон Головатий був писцем Військової канцелярії (1759), підписарем (1761) і писарем (друга пол. 1771 р.) Самарської паланки, похідним писарем у складі запорозької депутації до Санкт-Петербурга для отримання військового жалування (1768), членом останньої депутації (1774–75) від Війська Запорозького до російського імператорського двору, яка клопоталася про надання запорожцям жалуваної грамоти на земельні володіння (ЦДІАК України. – Ф. 229, оп. 1, спр. 74. – Арк. 32; спр. 95. – Арк. – 10 зв., 18, 25; спр. 221, спр. 293. – Арк. 3).

⁴ Прицак О. *Доба військових канцеляристів* // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 62–66.

⁵ Сас П. М. *Субкультура військових канцеляристів* // Українське суспільство на зламі Середньовіччя і Нового часу. – К., 2001. – С. 185–212.

прагнули навчати своїх дітей не тільки в Києво-Могилянській академії, а навіть у європейських університетах⁶. Служба в канцелярії давала шанс потрапити до значного військового товариства⁷, могилянська навченість переростала в «підставу для гонору»⁸, прискорюючи сходження шаблями бюрократичної кар'єри⁹, неграмотність ставала вагомою зачіпкою для зміщення людини зі старшинського уряду¹⁰, а до кліше «человек доброго состояния» долучалось інше — «грамоте читать и писать умеет»¹¹.

Наведене висловлювання Сидора Білого перекреслює закорінені уявлення про благоговійне ставлення до письмених та писаного слова в самій Запорозькій Січі. Їх сформували праці Дмитра Яворницького, де січова громада поставала як традиційне суспільство, що, проте, вирізнялося кількістю грамотних, надзвичайним поцінуванням освіченості та шанобливим ставленням до книги¹². Яворницький першим із дослідників наголосив, що найбільший відсоток грамотних січовиків становили вихованці Києво-Могилянської академії; іншим «рассадником грамотности» нібито була січова школа¹³. Згодом перша теза стала однією з визначальних характеристик історії Запорожжя часів Нової Січі: саме тоді начебто усі її «чільні діячі здобували освіту, зокрема у Києво-Могилянській академії»¹⁴. Січова школа перетворилася на таке собі поєднання давньогрецької палестри з духовним училищем: там нібито навчали дияконів, паламарів і канцеляристів, «оволодівали науками і церковним співом», «проходили суворий курс фізичного і військового виховання, займалися танцями, стрільбою та

⁶ Оглоблин О. *Люди старої України та інші праці*.— Острог—Нью-Йорк, 2000.— С. 39, 44–45, 61, 73–74, 129, 142–143 та ін.; Ігнатова О. *Культурно-освітній рівень козацької старшини в епоху Просвітництва* // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів.— К., 1999.— Т. 4.— С. 28–35.

⁷ Панашенко В. *Бунчукові, військові і значкові товариші в Гетьманщині* // «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка.— К., 2004.— Т. 2: Наукові студії.— С. 295, 300–301, 305, 307, 311–313.

⁸ Яременко М. *Горе з розуму, або про могилянську навченість як підставу для гонору* // Київська академія.— К., 2007.— Вип. 4.— С. 86–94.

⁹ Прокоп'юк О. *Канцелярія Київської духовної консисторії: штат та функції службовців* // Київська старовина.— 2005.— № 5.— С. 93–94; Вихованці Києво-Могилянської академії в канцелярії Київської духовної консисторії // Київська академія.— К., 2006.— Вип. 2–3.— С. 155–158.

¹⁰ Див., наприклад, справу про намагання старшини Миргородського полку змістити полкового обозного Федора Москова — колишнього яничара й запорожця (ЦДІАК України.— Ф. 51, оп. 1, спр. 607.— Арк. 1 зв., 4 зв.).

¹¹ Андриевский А. А. *Материалы к истории южнорусского края в XVIII стол. (1715–1774), извлеченные из старых дел Киевского губ. архива*.— Одесса, 1886.— С. 140.

¹² Яворницький Д. І. *Історія запорозьких козаків*: У 3 т.— К., 1990.— Т. 1.— С. 449–455.

¹³ Там само.— С. 451; такої самої думки була й О. Апанович (Апанович О. *Архів Коша Запорозької Січі* // Архіви України.— 1989.— № 6.— С. 25).

¹⁴ Ульяновський В. *Релігія і церква в житті та творчості Д. І. Яворницького* // MAPPA MUNDI. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя.— Львів—Київ—Нью-Йорк, 1996.— С. 762–763.

фехтуванням, веслуванням, плаванням та пірнанням»¹⁵, ба навіть окремі вихованці «Київської духовної академії»(!) йшли в Запорозжя для завершення своєї освіти¹⁶.

Чому ж «з письма та письменних людей нема добра»? Чи була ця репліка вираженням особистої позиції Сидора Білого, чи нам все-таки пощастило почути голос «простої» більшості, зазвичай доволі «мовчазної» (принаймні, на сторінках документів) у вияві власного ставлення до грамотних?

Уявлення про «джерело добра» та «джерело зла» відносять до так званих культурних констант, що формують колективну ідентичність¹⁷. Для запорожців чи не основною такою константою була категорія загальної «згоди»: «ні в якому промислі й коли між товаришами незгода, підмоги од Всевишнього немає»¹⁸. Саме «згода» була основою традиційної для Запорозжя моделі влади — остання, як відомо, мала колективний характер і організацію по горизонталі: загальна Військова рада — Військова сходка — військова старшина¹⁹.

Загальна Військова рада мала й інше найменування — «общие простые голоса»²⁰. У працях XVIII ст., написаних, зокрема, тими авторами, що бували в Січі, Запорозьке Військо постає як громада усної соціальної комунікації:

При их Войске и правах никаких писменных дел и записок, к памяти достойных, не имеется; того ради, яко прост народ, житие и пропитание всегда в войне и вольности своей имеют²¹.

Носієм влади було «просте вільне Військо», яке делегувало її тільки «простій» старшині: «Власть приписывали они [запорожці. — Т. К.] токмо кошевому, судье и куренным отаманам»²². Письменна людина не могла стати ні кошовим отаманом, ні військовим суддею чи осавулом²³. Відомості про освіченість запорозької старшини,

¹⁵ Шпитальов Г. *Особливості військової педагогіки та бойової і фізичної підготовки на Запорозжжі в період існування Нової Січі* // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — К., 2005. — Т. 10. — С. 227.

¹⁶ Чаплигіна Г. *Українське образотворче мистецтво початку XVIII сторіччя з фондів (НДКМ) Нікопольського краєзнавчого музею* // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — К., 2001. — Т. 6. — С. 139.

¹⁷ Лурье С. В. *Историческая этнология* // <http://www.gumer.info>.

¹⁸ Скальковський А. О. *Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького*. — Дніпропетровськ, 1994. — С. 215.

¹⁹ Поширене у літературі твердження про існування в Січі окремого чи то «законодавчого», чи то «розпорядчого» органу під назвою «Кіш» не має жодного підґрунтя.

²⁰ ЦДІАК України. — Ф. 229, оп. 1, спр. 115. — Арк. 73 а.

²¹ Мышецкий С. И. *История о козаках запорожских, как они издревле зачались, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся*. — М., 1847. — С. 4, 25. Див. також: *Словарь географический Российского государства*. Собранный А. Ш[екатовым]. — М., 1804. — Ч. 2. — С. 560.

²² *Словарь географический* ... — С. 551.

²³ *Материалы для истории падения Запорозжской Сечи. Примечания о запорожцах* // Памятники новой русской истории. Сборник исторических статей и материалов, издаваемый В. Кашпиревым. — СПб., 1872. — Т. 2. — С. 298–299; Лазаревский А. *Запоро-*

виявлені у документах, не суперечать наведеним свідченням оповідних джерел. Так, неписьменними були: кошові отамани Павло Козелецький, Василь Сич, Яким Малий, Григорій Лантух; військові судді Іван Бурніс, Мусій Сухий, Павло Кирилов, Федір Товстоніг, Федір Сохацький, Павло Головатий; військові осавули Лук'ян Великий, Андрій Лях тощо²⁴. Неписьменним був і Петро Калнишевський²⁵, який, цілком імовірно, умів читати²⁶, а також більшість запорозьких «стариків»²⁷. З-поміж 38 курінних отаманів, які 1761 р. підписали зобов'язання викорінювати гайдамаччину, тільки Гаврило Шарий замість «божественного хреста» написав своє ім'я та прізвище (або прізвисько)²⁸. Навіть формула підпису «отаман кошовий з товариством т. р.» не підтверджує письменності того чи того кошового — «власною рукою» Запорозького Війська був військовий писар²⁹.

«Книга «Розискъ»³⁰, Псалтирь, книжка карандашная»³¹ — цей фрагмент опису майна кодацького писаря Лук'яна Порожного може слугувати метафорою для окреслення можливостей кар'єрного сходження в Січі письменної людини: такими були писарство або перехід у церковно- чи священнослужителі³². І документальні, й оповідні джерела засвідчують ритуалізовану відстороненість від влади військового писаря (який у старшинській ієрархії

жъе в конце XVIII века (современная записка) // Киевская старина.— 1889.— № 12.— С. 632; Эварницкий Д. И. Две поездки в Запорожскую Сечь Яценка-Зеленского, монаха Полтавского монастыря в 1750—1751 г.— Екатеринослав, 1915.— С. 37.

²⁴ Эварницкий Д. И. Источники...— Т. 2.— С. 1486, 1490—1491, 1491, 1654—1655, 1658; *Архів Коша*...— Т. 2.— С. 38; ЦДІАК України.— Ф. 59, оп. 1, спр. 1208.— Арк. 42; спр. 1548.— Арк. 11; ф. 229, оп. 1, спр. 103.— Арк. 49; спр. 130.— Арк. 64; спр. 234.— Арк. 16—16 зв. Поки що не виявлено даних, які б свідчили про грамотність решти військової старшини, окрім, звісно, писарів.

²⁵ ЦДІАК України.— Ф. 229, оп. 1, спр. 86.— Арк. 215.

²⁶ Гісцова Л. З. До портрета П. Калнишевського (з нагоди 300-річчя від дня народження) // *Архіви України*.— 1991.— № 3.— С. 53. Але немає підстав нехтувати припущенням, що газети, які замовляв П. Калнишевський, читали йому молодики або канцелярські служителі.

²⁷ Див. хрести, проставлені ними замість підписів: ЦДІАК України.— Ф. 229, оп. 1, спр. 29.— Арк. 43—43зв.

²⁸ Там само.— Ф. 269, оп. 1, спр. 3376.— Арк. 5 зв.

²⁹ Див. *Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734—1775*.— Т. 5 (макет).— Ком. № 3 г.

³⁰ Інакше — «Процессъ краткій приказной» або «Акцессъ» — посібник з ведення діловодства та підготовки судових вироків, створений 1734 р. в Генеральній військовій канцелярії (див.: «Процесъ краткій приказній, чрезъ которій можетъ отчасти кто похощетъ поразумети и познати порядки приказные зъ малого и боліше, выданный при резиденции гетманской, 1734 года августа «...» // *Архив исторических и практических сведений, относящихся до России*, издаваемый Н. Калачовым.— СПб., 1861.— С. 1—23).

³¹ ЦДІАК України.— Ф. 229, оп. 1, спр. 117.— Арк. 54.

³² Скальковський А. *Історія Нової Січі*... — С. 205; Рябінін-Скляревський О. *Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша в XVIII столітті* // Малинов Г. Л., Сапожников И. В. А. А. *Рябинин-Скляревский. Материалы к биографии*.— Одесса—Киев, 2000.— С. 172.

обіймав третю сходинку після кошового отамана та військового судді). Обсяг його компетенції символізувала тільки чорнильниця — прерогатива хранителя військової печатки належала кошовому отаманові або військовому судді³³. Військовий писар не мав права голосу на Військовій сходці³⁴ — він був «стояном, ибо в сходки он не имел ни стула, ни лавы»³⁵, а документи підписував власним іменем тільки «по веленію» старшини й Запорозького Війська³⁶. Схожа відстороненість стосувалася й паланкових писарів. Так, підписуючи «за отлучкою» полковника рапорт в Кіш, писар Самарської паланки Григорій Полтавець склав його саме від імені полковника, згадуючи про себе в третій особі: «а писаръ Григорій Полтавець во всѣ вѣдомства нашего села... с командою отправится имѣть»³⁷.

Неграмотність старшини та витіснення писарів на маргінес традиційної системи влади слугували підтриманню й відтворенню її колективного характеру, а також унеможливлювали зносини старшини з оточуючим світом без відома товариства, а відтак — запобігали зраді військових інтересів. Схожі обмеження збереглися в Задунайській Січі, де кошовому отаманові під страхом смертної кари було заборонено спілкуватися з османськими чиновниками віч-на-віч, без посередництва військового товмача й іншою, окрім української, мовою³⁸.

«Писар-стоян» уособлював підпорядкованість писемної комунікації усній. Як слушно зауважив Анатолій Бойко, в Запорозжі «папір не мав авторитету, тоді як пам'ять стариків, яких шанували усі, була гарантією непохитності традицій»³⁹. «Старинні козаки» не тільки «пам'ятали» зміст документів, втрачених під час пожежі⁴⁰, чи місцезнаходження пасіки Івана Сірка⁴¹. У 1744 р. вони могли «пригадати» умови, на яких Богдан Хмельницький переходив під російську протекцію, і навіть перерахувати угіддя, що ними у ті часи «володіло і користувалося» Військо Запорозьке

³³ Мышецкий С. И. *История о козаках запорожских ...* — С. 17; Андриевский А. А. *Материалы к истории южнорусского края.* — С. 178.

³⁴ ЦДІАК України.— Ф. 51, оп. 3, спр. 9333.— Арк. 337.

³⁵ Эварницкий Д. И. *Две поездки ...* — С. 9.

³⁶ Эварницкий Д. И. *Источники ...* — Т. 2.— С. 1682.

³⁷ ЦДІАК України.— Ф. 229, оп. 1, спр. 44.— Арк. 13 зв.—14.

³⁸ Бачинський А. Д. *Січ Задунайська.*— Одеса, 1994.— С. 81.

³⁹ Бойко А. В. *Запровадження общинного устрою на Півдні України останньої чверті XVIII століття* // Південна Україна XVIII–XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ.— Вип. 1.— Запоріжжя, 1996.— С. 77.

⁴⁰ ЦДІАК України.— Ф. 59, оп. 1, спр. 1377.— Арк. 65–66.

⁴¹ Див., наприклад, свідчення запорозьких старожилів Максима Кальниболотського та Олексія Вербицького про володіння Запорозького Війська: Пивовар А. В. *Поселення задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття.*— К., 2003 // <http://www.library.kr.ua/elib/pivovar/pivo37.html#2>).

Низове⁴². Відтак, «старожили» формували та підтримували історичну ідентичність запорожців як «Богданового племені»⁴³ та їхнє невизнання права на схожу наступність за «малоросійським народом»⁴⁴.

Авторитетність січових звичаїв ґрунтувалася на уявленні, що вони усувають з життя Війська все, що «могло бы возбудить зависть и подать повод к несогласиям»⁴⁵. Грамотних вважали потенційною загрозою єдності січової громади. На це маємо непряме свідчення архимандрита Леонтія, який дивувався, що насправді в Січі навіть «грамотные козаки ... жили скромно и в большем между собой согласии, нежели самые невежи живут ингде»⁴⁶. В його записках також натрапляємо на уподібнення «всякого писаря» «всякому духу»⁴⁷. Поки що невідомо, чи були поширені поміж січовиками уявлення про письмові угоди з дияволом освічених чоловіків⁴⁸. Але не слід відкидати припущення, що письменні все ж таки були фігурантами дияволофобії з боку тих, хто власноруч міг підписатися тільки «божественним хрестом».

Запорозька «вольность» означала свободу від писаного закону, а військова «простота» своєю амбівалентністю та кепкуванням над усім серйозним та офіційним нагадувала описану Михайлом Бахтіним карнавальну «дурість»⁴⁹. Вона втілювала і колективну мудрість Війська Запорозького, і його нарочите невігластво. Саме «простота» у поєднанні з «писарским невнушением»⁵⁰ нібито заважала січовикам розуміти й виконувати окремі маніфести Катерини II⁵¹, ордери гетьмана Кирила Розумовського, укази Сенату тощо, особливо про ліквідацію виборності військової старшини: «непеременному [кошовому отаманові. — Т. К.] всегда бить в таком волном Войску, а особливо ж по простоте своей незнающему, где і как за излишние его поступки и обиди просит, весьма трудно»⁵².

⁴² ЦДІАК України.— Ф. 51, оп. 3, спр. 9333.— Арк. 50 зв.—51; див. також: Яворницький Д. *Збірник матеріалів до історії запорозьких козаків* // Яворницький Д. *Твори*: У 20 т.— К.—Запоріжжя, 2004.— Т. 1.— С. 75–76. Насмілюся зробити припущення, що саме «сказка старожилів» стала основою написання в середині XVIII ст. так званого універсалу Богдана Хмельницького від 15 січня 1655 р. на підтвердження земельних володінь Війська Запорозького Низового (див.: *Універсали Богдана Хмельницького*.— К., 1998.— С. 250–251).

⁴³ Яворницький Д. *Две поездки ...*— С. 32–33.

⁴⁴ Яворницький Д. *Збірник матеріалів ...*— С. 75–76.

⁴⁵ *Словарь географический ...*— С. 554.

⁴⁶ Яворницький Д. *Две поездки ...*— С. 30.

⁴⁷ Там само.— С. 44.

⁴⁸ На це припущення навела стаття К. Диса (Диса К. *Угода з дияволом студента Києво-Могилянської академії на тлі специфіки української дияволофобії* // Київська академія.— К., 2007.— Вип. 4.— С. 185–190).

⁴⁹ Бахтин М. М. *Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса* // <http://www.gumer.info>.

⁵⁰ Н. М[олчановский]. *Пререкания ведомств по поводу Запорозжья в 1751 г.* // Киевская старина.— 1898.— № 1.— С. 4; ЦДІАК України.— Ф. 51, оп. 3, спр. 9333.— Арк. 56.

⁵¹ ЦДІАК України.— Ф. 763, оп. 1, спр. 314.— Арк. 2 зв.

1 січня 1759 р. у Січі знову відбулося переобрання старшини «зъ единой простоты» та «по заобыклости давней всегдашней и по вольности прежней»⁵³. Окремі взірці дипломатичної риторики «простого Війська» нагадують пародію на жорстку регламентованість документообігу між установами та формуляру документа. Наприклад, ігнорування упродовж року 22 ордерів гетьмана Кирила Розумовського Кіш мотивував так: «Не репортованно затемъ, что в ономъ ордере репортовать о получении іли о исполнении не показано»⁵⁴.

Для російських властей запорожці були «простим самовольним народом»⁵⁵, яким із легкістю маніпулювали військові писарі:

Кош[евой] атаман с старшиною безграмотны и в каждом годе по два раза переменяются, и писари их могут легко, под видом запорожских козаков, не токмо малороссийским, но и польским ближним жителям давать пашпорты⁵⁶.

Не випадково київський генерал-губернатор Михайло Іванович Леонтьєв панацією від «самовольных и противных поступков» вважав призначення військового писаря з канцеляристів Генеральної військової канцелярії, який би:

...все присилаемые в Сечь указы и ордера знать и в памяти содержать и ему, кошевому, с товарищи непрестанно напоминать и толковать, а непорядочные поступки и намерения отвращать и на получаемые указы ж и ордера исправно б и учтиво репорты сочинять... мог⁵⁷.

Життя «в простоті і вольності» формувало в запорожців доволі специфічне уявлення про так званий нормативний взірець особистості⁵⁸ та її спосіб життя. Парадоксально, але «ідеальний тип» січовика окреслюють окремі інвективи, вживані недоброзичливцями⁵⁹. Так, запорожці сприймали за образу військової честі, коли їх називали «бездельниками»⁶⁰, або радили купцям везти в Січ на продаж тільки дьоготь і горілку⁶¹. Але торгово-ремісниче передмістя Гасан-Баша не дарма було винесене за межі самої Січі: «обыкновенно хвалилися запорожцы тем, что они не должны работать, но препровождали всю свою жизнь в праздности»⁶².

⁵² Архів Коша ...— Т. 4.— С. 554.

⁵³ ЦДІАК України.— Ф. 269, оп. 1, спр. 1389.— Арк. 4 зв.

⁵⁴ Там само.— Ф. 269, оп. 1, спр. 281.— Арк. 34.

⁵⁵ Там само.— Ф. 59, оп. 1, спр. 3996.— Арк. 5.

⁵⁶ Андриевский А. А. *Материалы к истории южнорусского края*...— С. 313.

⁵⁷ Там само.— С. 40.

⁵⁸ Поняття введено до наукового вжитку М. Осовською (Оссовская М. *Рыцарь и буржуа. Исследования по истории морали* / Пер. с польского К. В. Душенко.— М., 1987).

⁵⁹ Чи завжди сутність образи в порушенні ідентичності того, кого ображають, як про це стверджують окремі автори? Пор.: Артемова Ю. А. *Отношения подшучивания в традиционных обществах* // *Этнографическое обозрение*.— 2006.— № 4.— С. 122.

⁶⁰ ЦДІАК України.— Ф. 94, оп. 2, спр. 79.— Арк. 470 зв.

⁶¹ Яворницький Д. І. *Історія запорозьких козаків*...— Т. 3.— С. 79.

⁶² *Словарь географический*...— С. 566.

В донесенні до гетьмана Кирила Розумовського з Коша писали, що «запорожські козаки собственной своей экономии не содержат и хлеба не пашут»⁶³. «Справжній» запорожець зверхньо ставився навіть до тих «людей» (інакше «баб»), що належали до січової громади, наділяючи їх образливими прізвиськами: рибалок — «ниткоплутами» або «мокрогузами» («не забывая при этом и других статей»)⁶⁴, шинкарів — «брагарниками», торговців — «щепетинниками», тих, хто займався скотарством — «коровниками»⁶⁵. До розряду «людей» відносили й канцелярських служителів та школярів («шенцевенци»)⁶⁶.

Звісно, окрім зброї, січовик міг взяти до рук і лопату, але тільки для розкопування курганів у пошуках скарбів⁶⁷. Здобуття «козацького хліба» було «чоловічою грою» з притаманними їй елементами ризику й азарту⁶⁸ та розрахунком на щасливий випадок, а не на результат систематичної праці. «Справжній» запорожець мав прагнути ризику задля військової «слави». Наприклад, у 1742 р. ватага із 100 запорожців, «поехавши в Полщу, при речце Висле заняли стадо коней, которых по счету явилось числом сто пять»⁶⁹. У перерахунку на кількість учасників наїзду здобич видається смішною, і її можна було отримати значно меншими зусиллями, скажімо, в ногайських аулах. У 1754 р. «вори», які зібралися неподалік Гарду, погрожували «вирізати і вистріляти» каральні загони компанійців, стверджуючи, «что от воровства ... пока славы не учиняют, не перестанут»⁷⁰.

Символом життя «по козацькому обыкновению» може слугувати запорожець у дорогому вбранні, який «валялся в грязи, марался в дегтю, рвал, метал ... до тех пор, пока молодец оставался опять в одной своей засаленой рубашке и шароварах»⁷¹. Яскраву картину демонстративної зневаги запорожців до розкоші змальовує архимандрит Леонтій: «и купаются ... летом и в болоте и, во увенчание сумасбродства, равно в ординарном и в парадном платье»⁷². Це при тому, що вартість речі як такої у XVIII ст. була не співмірна, скажімо, з сучасною⁷³. «Малопрестижна» для січовика

⁶³ *Архів Коша...* — Т. 4. — С. 581–582.

⁶⁴ *Еварницкий Д. И. Две поездки...* — С. 5.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського [далі — ІР НБУВ]. — Ф. І, № 62657 (Лаз. 106). — Арк. 358.

⁶⁸ Морозов И. А. *Игровые сообщества: гендерный аспект* // *Этнографическое обозрение*. — 2006. — № 4. — С. 78–81.

⁶⁹ ІР НБУВ. — Ф. І, № 62657 (Лаз. 106). — Арк. 434.

⁷⁰ *Архів Коша...* — Т. 3. — С. 657.

⁷¹ *Словарь географический...* — С. 564.

⁷² *Еварницкий Д. И. Две поездки...* — С. 31.

⁷³ Наприклад, у 1754 р. ногайці у степу відкопали труп запорожця Кіндрата Смерті з тим, щоб зняти з нього кафтан, пояс і «протчое, что било на нем»: *Архів Коша...* — Т. 3. — С. 441.

писарська кар'єра, яку подекуди поєднували з такими «непристойними» заняттями, як торгівля або лихварство⁷⁴, була вірним шляхом до збагачення⁷⁵.

Періодично «бурлаки» погромами Гасан-Баші нагадували торговцям, шинкарям і ремісникам про ідеали козацького способу життя⁷⁶, зокрема про те, що власність — явище тимчасове. Серед позитивних характеристик, якими запорожці наділяли своїх товаришів, були такі, як «хороший наездник» та «доброго сердця козак»⁷⁷. Отримавши здобич,

...всякий из них другого угостить старался. Они беспрестанно расхаживали по улицам, хваляся своими геройскими делами. За ними носили в котлах вино, водку, пиво и мед при непрестанном звуке всяких инструментов и при похвальных песнях певчих и их учеников⁷⁸.

Не менш колоритні картини відтворено у документах. Так, новокодацький диякон скаржився в Київську духовну консисторію на «козацьку» поведінку місцевого священника Кирила Филипова, який під час посту, разом з козаками, «взявши женській оч'їпок на свою главу, по ринку ходить и музики за собою водить, и школьники тожъ за нимъ сп'ївають по ночамъ, взявшись за руки ... albo в жоночую шапку нарадившись, тожъ из музиками, корову у возъ запрягати и по городу їздити, и музики за собою водити», а потім, замість правити службу, спав у вівтарі⁷⁹. Допити гайдамаків підтверджують, що подібний спосіб витрачання здобичі був доволі типовим. Наприклад, у 1749 р. ватага запорожців украла коней з хутора значкового товариша Миргородського полку Якова Галагана з тим, щоб відігнати їх у «Литву» і там промінати на горілку⁸⁰. Натомість професійні якості писарів визначалися «чесністю», «ісправністю» та неохильністю до надмірного вживання спиртного⁸¹. Не кожен письменний січовик відчував потяг до пера, віддаючи перевагу спису, як-от Григорій Похил (Письменний)⁸² або Лук'ян Порожній, який 1769 р. полишив писарство

⁷⁴ ЦДІАК України.— Ф. 51, оп. 3, спр. 15176.— Арк. 5.

⁷⁵ Полонська-Василенко Н. *Майно запорозької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя* // Полонська-Василенко Н. *Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина*.— Мюнхен, 1965.— Т. 1; Абросимова С. В., Могульова С. М. *Зимівник останнього військового писаря Івана Глоби (документи з архіву Дніпропетровського історичного музею)* // *Історія та культура Подніпров'я*.— Дніпропетровськ, 1998.— С. 30–47; ЦДІАК України.— Ф. 51, оп. 1, спр. 10052, ч. 2.— Арк. 616; ф. 59, оп. 1, спр. 1229.— Арк. 17 зв.; ф. 229, оп. 1, спр. 83.— Арк. 161.

⁷⁶ *Словарь географический...* — С. 572; Андриевский А. А. *Материалы к истории южнорусского края...* — С. 178–179; Эварницкий Д. И. *Две поездки...* — С. 34–35.

⁷⁷ Мышецкий С. *История о козаках запорожских...* — С. 39–40.

⁷⁸ *Словарь географический...* — С. 564.

⁷⁹ ЦДІАК України.— Ф. 127, оп. 1024.— Арк. 9–9 зв.

⁸⁰ ІР НБУВ.— Ф. І, № 62656 (Лаз. 105).— Арк. 200.

⁸¹ ЦДІАК України.— Ф. 229, оп. 1, спр. 285.— Арк. 231.

⁸² Эварницкий Д. И. *Две поездки...* — С. 37.

в Старокодацькому духовному правлінні, щоб «купно с Войскомъ ... іти въ походы»⁸³.

Усупереч описаній градації соціально престижних занять, за часів Нової Січі «просте вільне Військо» дедалі більше залежало від гостроти пера, а не списа. Вісімнадцяте століття — століття межувань, секвестрів та канцелярій — у 1740-х роках накрило паперовим потоком і Запорозжя. У самій Січі, можливо, ніхто й не ставив під сумнів авторитет «старожилів» як носіїв колективної історичної пам'яті та знань. Але, наприклад, гетьман Кирило Розумовський сумнівався у їхній здатності пам'ятати умови, на яких Богдан Хмельницький з Військом Запорозьким та «малоросійським народом» переходив під російську протекцію, і вимагав документальних підтверджень легітимності запорозьких претензій на власні земельні володіння⁸⁴. У 1746 р. російський Сенат встановив кордон між Запорозьким та Донським Військами по р. Кальміус вольовим рішенням, на власний розсуд, аргументуючи це тим, що «на сказках от обеих сторон старожилов, старшин и казаков утвердится невозможно»⁸⁵.

«Многодѣліемъ» і «пограничіемъ»⁸⁶ пояснювали запорожці появу та стрімке зростання Військової канцелярії — нового явища у січовому житті. Зазвичай вважають, що будівля канцелярії завжди була серед перших, які закладали під час перенесення Січі на нове місце. Чи не єдиним дослідником, що вважав Військову канцелярію явищем доволі пізнім, був Олександр Рябінін-Скляревський. На його думку, вона постала після 1740 р., спричинивши кінець «легендарних часів Запорозжя»⁸⁷. Можна з певністю стверджувати, що принаймні до 1755 р. Військова канцелярія не мала свого приміщення — діловодство Коша вели в будинку військового писаря⁸⁸, в чийй коморі зберігався військовий архів⁸⁹. Вірогідно, поштовхом до його будівництва стала пожежа 1 травня 1756 р.⁹⁰ Принаймні, в одному з документів за 1763 р. вже натрапляємо на непряму згадку його існування⁹¹; на час ліквідації Січі

⁸³ ЦДІАК України.— Ф. 229, оп. 1, спр. 203.— Арк. 78.

⁸⁴ Там само.— Ф. 51, оп. 3, спр. 9333.— Арк. 62–63.

⁸⁵ Полное собрание законов Российской империи с 1649 года: 1744–1748.— СПб., 1830.— Т. 12.— № 9282.— С. 544.

⁸⁶ ЦДІАК України.— Ф. 229, оп. 1, спр. 147.— Арк. 132.

⁸⁷ Рябінін-Скляревський О. *Запорозькі заколоти...*— С. 154. Щоправда, з контексту не зрозуміло, що мав на увазі дослідник: чи характеризував власну джерельну базу, чи натякав на якийсь культурний злам, що відбувався в Запорозжі в останні часи його існування.

⁸⁸ Мышецкий С. И. *История о козаках запорожских...*— С. 24; Эварницкий Д. И. *Две поездки...*— С. 7; ЦДІАК України.— Ф. 59, оп. 1, спр. 2812.— Арк. 5.

⁸⁹ ЦДІАК України.— Ф. 59, оп. 1, спр. 798.— Арк. 8 зв., 43.

⁹⁰ Ця пожежа знищила в Січі 21 будівлю й спричинила значні втрати січовому архіву: Там само.— Ф. 59, оп. 1, спр. 1377.— Арк. 65–66; ф. 229, оп. 1, спр. 28.— Арк. 14 зв.

⁹¹ Ленченко В. *Листи кошового отамана П. Калнишевського 1763 року про устрій Запорізької Січі // Пам'ятки України.*— 1989.— № 3.— С. 30.

Військова канцелярія мала власну будівлю, яка розташовувалася у дворі військового писаря, поруч із його будинком⁹².

Ще на початку 1740-х років діловодство вели військовий писар з підписком⁹³; у 1746 р. Кіш потребував чотирьох підписарів⁹⁴; на 1755 р. кількість осіб, залучених до ведення діловодства, сягнула вже 20 осіб⁹⁵, а 20 січня 1762 р. присягу Петрові III склали 30 служителів канцелярії⁹⁶. Водночас у канцелярії складалася певна посадова диференціація. Відстежувати її становлення можна лише на підставі випадкового виявлення й накопичення даних про персоналії окремих служителів, оскільки січовий архів не зберіг внутрішньоканцелярської документації (якщо така існувала). До кінця 1740-х років у документах, окрім військового писаря, згадуються підписарі, писці, а також ті, хто перебував «во услужении» канцелярії⁹⁷, чи просто «служилъ при канцелярии». Найімовірніше, останні чотири поняття були взаємозамінними, й на той час Військова канцелярія не мала власне «штату» — ієрархічної системи «должностей»/«звань»⁹⁸. Взаєминам усередині канцелярії відповідало поняття «сім'я писаря»⁹⁹. Вони були вибудовані за взірцем відносин між Військом у цілому та кожним окремим членом січової громади, спираючись на поняття «синівської вірності» або «синівського обов'язку»¹⁰⁰.

У 1750-х роках у Січі сформувався прошарок «канцелярських служителів», які за статусом прирівнювалися до військових служителів (інакше слуг)¹⁰¹. У документах є відомості про канцеляристів

⁹² Полонська-Василенко Н. *Майно запорізької старшини...*— С. 317.

⁹³ Мышецкий С. И. *История о козаках запорожских...*— С. 24.

⁹⁴ *Архів Коша...*— Т. 2.— С. 37.

⁹⁵ ЦДІАК України.— Ф. 229, оп. 1, спр. 28.— Арк. 4.

⁹⁶ Там само.— Ф. 59, оп. 1, спр. 3924.— Арк. 60 зв.

⁹⁷ Синяк І. Л. *Джерела з історії діловодства запорізького козацтва доби Нової Січі (1734–1775): Автореферат дис. ... к. і. н.*— К., 2006.— С. 9; ЦДІАК України.— Ф. 51, оп. 3, спр. 14776.— Арк. 8.

⁹⁸ У Запорозжжі, а також, імовірно, й у Гетьманщині чітко не розрізняли поняття «зване», «должность», «ранг» і «чин» — усі ці терміни вживали відносно писарів. Див., наприклад, атестати військових писарів Олексія Петруші та Андрія Миргородського: Кузик Т. *Військовий писар Олексій Петруша (матеріали до біографії)* // Київська старовина.— 2003.— № 6.— С. 136–137; ЦДІАК України.— Ф. 51, оп. 3, спр. 14776.— Арк. 9. Канцелярист, копіїст або підканцелярист — це також «должность» або «зване»: ЦДІАК України.— Ф. 94, оп. 2, спр. 96.— Арк. 105–106; ф. 229, оп. 1, спр. 147.— Арк. 97.

⁹⁹ Эварницкий Д. И. *Две поездки...*— С. 7.

¹⁰⁰ Скальковский А. *История Новой Сечи...*— С. 88, 205. Див. також: ЦДІАК України.— Ф. 229, оп. 1. спр. 115.— Арк. 127 зв. Про значення для козацтва поняття «сім'я» як символу на означення структури, в основі яких не лежала кровна спорідненість, див.: Маслійчук В. *Козацька старшина Слобідських полків XVII–XVIII ст.: «родинний клан» та досягнення соціального статусу* // Київська старовина.— 2003.— № 1.— С. 54.

¹⁰¹ *Архів Коша...*— Т. 2.— С. 118; ЦДІАК України.— Ф. 229, оп. 1, спр. 28.— Арк. 4; ф. 229, оп. 1, спр. 53.— Арк. 91–92.

систематичними¹²⁶. Видатки на утримання Канцелярії почали виділяти і з грошових коштів, які отримувало Військо від російського імператорського двору¹²⁷. У 1759 р. Військова сходка наклала на військових підданих, що володіли млинами, податок для утримання канцелярії — по одній мірці борошна¹²⁸. Цікаво, що вже через п'ятнадцять років він став «издревле обичаемъ и необходимою»¹²⁹. Для його стягнення відряджали військових канцеляристів або підканцеляристів з «определеною печатною бочкою»¹³⁰. Доволі кумедним виглядає стягнення «недоїмок» зі збору на Військову канцелярію: «із Старого Кодаку ... овса двадцат мешков да с Нового Кодаку капусты бочку, также и боряков»¹³¹. Іншим джерелом забезпечення канцелярії став збір з шинків на січовому базарі. Так, на реєстрі «базарних будок» від 20 червня 1761 р. бачимо резолюцію військового писаря Івана Чугуївця: «со всех будокъ собрать на бумагу і на сургучъ денегъ на год 1761 сто рублей і розложить на все будки, по сумам смотря»¹³². Схожу резолюцію писаря Івана Глоби знаходимо на реєстрі за 1766 р.¹³³ Відомостей про жалування, яке отримували канцелярські служителі, у документах не виявлено. Ймовірно, Військова канцелярія не знала поняття «окладу», і її служителів утримували за рахунок коштів, відпущених на «канцелярские расходы» загалом¹³⁴.

«Учреждение» канцелярії вважав своєю заслугою військовий писар Іван Чугуївець — це відображено в атестаті, який він написав собі сам, намагаючись перейти на службу до Колегії іноземних справ¹³⁵. Неможливо перевірити, наскільки Військова канцелярія була породженням цілеспрямованої організації та регламентації, а якою мірою — повсякденної діловодної практики. Цікаво й важливо інше. Для Івана Чугуївця канцелярія була інструментом інновацій, виявом усвідомлення історичного значення документування та формування нової основи «порядку» в Запорозькому Війську:

¹²⁶ Там само.— Арк. 91—92; спр. 85.— Арк. 83—85 зв., спр. 124.— Арк. 9—10; спр. 337.— Арк. 25, 34 зв.

¹²⁷ Там само.— Спр. 85.— Арк. 63 зв.—64; спр. 124.— Арк. 17.

¹²⁸ Там само.— Спр. 67.— Арк. 3.

¹²⁹ Там само.— Арк. 84.

¹³⁰ Там само.— Арк. 59.

¹³¹ Там само.— Спр. 173.— Арк. 39.

¹³² ЦДІАК України.— Ф. 229, оп. 1, спр. 306.— Арк. 5.

¹³³ Там само.— Спр. 306.— Арк. 3 зв.

¹³⁴ На це припущення наводить таке: 1767 р. Лук'яна Порожнього обрано писарем Старокодацького духовного правління; окрім писарського жалування (50 руб.), він отримував від Коша 10 руб. «на канцелярские потребности, яко то на бумагу, сургучъ, свечи, дрова і на содержание писцовъ» (ЦДІАК України.— Ф. 229, оп. 1, спр. 203.— Арк. 12). У 1771 р. Кіш установив річний збір на канцелярію Орільської паланки у розмірі 30 руб. з «вѣдомства орелского» на «бумагу и сургучу и протчие канцелярские расходы» (Там само.— Спр. 293.— Арк. 28—28 зв.).

¹³⁵ *Архів Коша...*— Т. 1.— С. 475.

не «войсковое обыкновение», а «ясніе фундаменти» — документи, що «навсегда ... единственным оного порядка содержанию ... при канцелярии могут быть»¹³⁶.

Поява у січовій канцелярії посади старшого військового канцеляриста є непрямим свідченням того, що в роботі військового писаря дедалі більшого обсягу набувала позаканцелярська робота. Не випадково Рябінін-Скляревський писав про перетворення в часи Нової Січі Військової канцелярії на «знаряддя дипломатії Коша»¹³⁷. Коли йшлося про претензії з боку сусідів за «воровство», вчинене запорожцями, їхнє вирішення залежало від уміння канцелярії скласти (користуючись словами Рябініна-Скляревського) «вітєваті папірці»¹³⁸. Коли читаєш окремі з них, мимоволі чуєш регіт, який стояв у канцелярії у процесі їх складання: викрадені у ногайців коні втекли з Січі в степ, «іспугавшись верблюдов»; верблюди, за яких стягли мито на Переволочнянській митниці, — не ввезені з-за кордону, а отримані як компенсація «за угонъ едисанцами ... здешних природных скотовъ»¹³⁹.

Запорозькі писарі мали володіти мистецтвом не тільки писаного, а й усного слова. Їхнє «прилежаніє» визначалося, зокрема, рівнем майстерності в публічному зачитуванні документів «з доволнимъ внушением»¹⁴⁰, приведенні запорозької громади до «согласія» й прийняття єдиного рішення¹⁴¹. Набуте уміння тлумачити й переконувати робило їх незамінними у «салонній дипломатії». До того ж, грамотний запорожець швидше знаходив спільну мову з канцелярським персоналом інших установ, який подекуди міг вплинути на перебіг та вирішення справи. Ось як пояснював свій дипломатичний успіх при Генеральній військовій канцелярії Іван Чугуївець: старший канцелярист Осип Туманський

много мешаль по дѣламъ ... мѣдлиль, перебиваль, то я забиль ему ротъ первѣе переговоровъ, а потомъ, какъ он склонень показался ... то одного коня ему дариль от Войска — нинѣ обещается по всѣмъ дѣламъ служить¹⁴².

В умовах наростання конфліктності «простого й вільного Війська» до зовнішнього світу саме писар визначав зовнішні загрози та способи їх нейтралізації. Він перетворювався на військового «порадника»¹⁴³. Таку функцію у традиційних соціумах, що перебувають у критичних умовах, зазвичай виконують носії особистісної свідомості¹⁴⁴. Ймовірно, ментальність письменних, у певному

¹³⁶ ЦДІАК України.— Ф. 229, оп. 1, спр. 115.— Арк. 3 зв.

¹³⁷ Рябінін-Скляревський О. *Запорозькі заколоти...*— С. 114.

¹³⁸ Там само.— С. 115.

¹³⁹ *Архів Коша...*— Т. 4.— С. 644–645.

¹⁴⁰ ЦДІАК України.— Ф. 229, оп. 1, спр. 67.— Арк. 5; ф. 763, оп. 1, спр. 314.— Арк. 2 зв.— 3.

¹⁴¹ Там само.— Ф. 763, оп. 1, спр. 314.— Арк. 2 зв.

¹⁴² Там само.— Ф. 229, оп. 1, спр. 115.— Арк. 55.

¹⁴³ Там само.— Арк. 2 зв.

¹⁴⁴ Лурье С. В. *Историческая этнология* // <http://www.gumer.info>.

відношенні витіснених на маргінес «простого Війська», була менш соціально детермінованою порівняно з основною масою січовиків. Писарі й канцеляристи ставали носіями військових секретів, про які й не здогадувалася січова громада. Наприклад, Іван Чугуївець рекомендував Петрові Калнишевському тримати у таємниці від «простої вольниці» відомості, отримані Семеном Недзельським, який 1762 р., перебуваючи в Криму та Каушанах, спілкувався з ханським перекладачем Якубом Агою. Останній нібито від імені хана шукав шляхів для перемовин зі старшиною щодо повернення Війська під кримську протекцію¹⁴⁵. Порада виявилася дуже слушною — Якуб Ага був шпигуном Київської губернської канцелярії¹⁴⁶.

Насадження «доброго указного порядку», викорінення окремих запорозьких традицій мислилися запорозькими писарями як спосіб колективного порятунку. Іван Чугуївець радив кошовому отаману: «викорените совсем шалость: да не погибнет слава Вийскова, и будет вечно в покое Кош, и не розшарпают земель, но утвердят і жаловатимут, и никто не будет учить и стерегти Запорожье»¹⁴⁷. Він писав, що не можна дозволити

...людемъ чужимъ управлять Войскомъ, і невинные старшины и козаки [щоб. — Т. К.] не страдали в неволности ... и настоюем искоренять воровъ и кони отдават ... а сохрани Боже какой худости, которую хотят сделать, дабы вскоре полки і главного командира до Коша прислат, і будет Кош ввес под его словом і страхом состоятъ, і приберут старших і менших до істязания і штрафа ... ежели не сышутца всехъ татарскихъ шкод ватажки і не укроютца¹⁴⁸.

Імовірно, суспільна думка вбачала в таких добрих намірах й порадах зворотний бік, а саме — звинувачення заможних козаків у «воровстві» з метою відібрати їхнє майно. Таке припущення важко підтвердити документальними свідченнями, і воно базується тільки на оповідних джерелах:

Всякий начальник у них за продерзость в малейшем хотя воровстве ... волен того преступника лишить всего имущества в собственный свой карман ... и никому за это не отвечает ... о чем находящиеся при старшинах письменные, кои генерально из малороссийских школьников у них бывають, не пропускают времени усугублять свое попечение о надсматривании за богатыми козаками, обходя бедных¹⁴⁹.

¹⁴⁵ ЦДІАК України.— Ф. 59, оп. 1, спр. 3996.— Арк. 2—3.

¹⁴⁶ Там само.— Спр. 4654.— Арк. 52, 55, 71.

¹⁴⁷ Там само.— Ф. 229, оп. 1, спр. 115.— Арк. 100.

¹⁴⁸ Там само.— Спр. 90.— Арк. 76 зв.—77.

¹⁴⁹ *Материалы для истории падения Запорожской Сечи. Примечания о запорожцах...*— С. 299. Про переслідування гайдамаків як привід та спосіб накопичення багатства запорозькою верхівкою див. також у записці Карла Штофельна (Мільчев В. І., Князьков Ю. П. *Проект реформування устрою Запорожжя генерал-майора Карла Штофельна (1765 р.)* // *Південна Україна XVIII—XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ.— Запоріжжя, 2003.— Вип. 7.— С. 46*).

Насадження «доброго указного порядку» вносило дезорієнтацію в уявлення про вірцевий тип особистості. Історики Запорозжя можуть напам'ять зацитувати епітети, якими наділив запорозьку «еліту» військовий писар Петро Чернявський: «подлый, легкомысленный, злодейственный народ»¹⁵⁰; Іван Чугуївець зверхньо йменував її «простою вольницею»¹⁵¹; Артем Зубов мріяв, щоб «неви-гласы роты свои замкнули, а злодее от злодейства уняти били»; «унять от злодейства неvigласов»¹⁵². На сторінках документів з'являються згадки про новий тип «добрих козаків», який дещо нагадує «добрих шляхтичів» вірця XVI–XVII ст.¹⁵³, «...которые ни в чем не подозрительны»¹⁵⁴; «чръзъ все битие свое въ Войску Запорожскомъ ни в какомъ подозрѣнїи не были и нинѣ никакого на нихъ подозрения не имѣется, но оніе состояния доброго и честные люди, и вѣри годніе к засвѣдетелствованию о своихъ курѣнныхъ»¹⁵⁵. «Бурлака» ставав незручним елементом, а до категорії «ісправних козаків» потрапляли «мужики»: «базарники», «жителі новоселищ-кіе»¹⁵⁶ (тобто одружені козаки), особливо «грамотные» й «правор-ные»¹⁵⁷.

Але «бурлака» залишався соціально престижним вірцем для наслідування не тільки для учнів січової школи¹⁵⁸. Частина його adeptів перебувала у пошуках «анти-Січі»¹⁵⁹: «... на рѣчки Космахѣ здѣлавъ въ плавлѣ около себе зарубѣ, сидятъ, то ежели оних гай-дамакъ взятъ и розбитъ будетъ невозможно, при такомъ случае употреблятъ и пушки»¹⁶⁰. З цим образом декларативно ототожнювали себе січовики, дуже відмінні від хрестоматійного козака-сіромахи. Наприклад, Григорій Потьомкін, щоб засвідчити свою прихильність до Петра Калнишевського, писав: «Вы знаете, что я люблю серомах»¹⁶¹. Іван Глоба, який володів млином спільно з Василем Хорбатом, почав проганяти того з млина після його одру-

¹⁵⁰ Андриевский А. А. *Материалы к истории южнорусского края...* — С. 184, 188.

¹⁵¹ ЦДІАК України. — Ф. 59, оп. 1, спр. 3996. — Арк. 2–3.

¹⁵² Там само. — Спр. 2812. — Арк. 1 зв., 2.

¹⁵³ Яковенко Н. *Про два ментальні стереотипи української шляхти: «чоловік добрий» і «чоловік злий»* // Яковенко Н. *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* — К., 2002. — С. 106–147.

¹⁵⁴ ІР НБУВ. — Ф. I, № 53764–53968. — Арк. 317.

¹⁵⁵ ЦДІАК України. — Ф. 51, оп. 3, спр. 10052, ч. 2. — Арк. 755 зв.

¹⁵⁶ *Архів Коша...* — Т. 3. — С. 508.

¹⁵⁷ ЦДІАК України. — Ф. 229, оп. 1, спр. 104. — Арк. 58.

¹⁵⁸ Наприклад, у квітні 1764 р. з військової школи на «Низ» втекло шестеро школярів, які викрали в куренях рушниці: Там само. — Спр. 177. — Арк. 48.

¹⁵⁹ Див.: Мільчев В. *У пошуках «Антисічі»: запорозькі осередки за межами вольностей (1740–1760-і рр.)* // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — К., 2005. — Т. 10. — С. 231–250.

¹⁶⁰ Ордер К. Розумовського від 12 березня 1756 р.: ЦДІАК України. — Ф. 269, оп. 1, спр. 1957. — Арк. 81.

¹⁶¹ Там само. — Ф. 229, оп. 1, спр. 232. — Арк. 226.

ження, стверджуючи, що «я пан, а с мужиком мне товаришить не можно»¹⁶².

Благодатним ґрунтом для маніпуляції формулою колективного порятунку з боку писарів ставав страх частини товариства перед можливою ліквідацією Січі. Відлунням цих страхів є приватні розмови, відображені в записках архимандрита Леонтія¹⁶³. Таке маніпулювання перетворювало «владу простоти» на уламки традиції серед реалій життя. Загальна Військова рада ставала інструментом прийняття неправочинних, з точки зору російської влади чи гетьмана, рішень. Наприклад, коли Іван Чугуївець наприкінці 1761 р. рекомендував військовій старшині розорити м-ко Стару Самару, то зауважував: «только пожалуйста [прийняти рішення. — Т. К.] общими простими голосами ... и будто тому не причиною командующие»¹⁶⁴. Схожим чином пояснювалося зруйнування запорожцями слободи Лихівки: «кошевой и старшина сему не причиною, а делается сие от общества»¹⁶⁵.

Цілком слушно писав Олександр Рябінін-Скляревський, що бюрократизм управління ставав конкурентом Військової сходки¹⁶⁶. Як свідчать діловодні помітки, далеко не завжди оприлюднення ордерів відбувалося зразу після їх надходження в Січ. Наприклад, ордер Київської губернської канцелярії, отриманий 27 листопада 1757 р., зачитали на Військовій сходці тільки 16 березня 1758 року¹⁶⁷. «Худые перемены намъ чинятся»¹⁶⁸, — стверджували 1759 р. курінні отамани Іван Гардовий та Корній Таран, відмовляючись підписати «кругову розписку» про те, що переобрання старшини не супроводжуватиметься бійками й кровопролиттям. Вони схиляли свої курені до бунту проти папірця, в якому вбачали загрозу й приниження авторитету курінних отаманів.

Таким чином, за часів Нової Січі паперизація витісняла етнографічну застиглість Запорозжя на сторінки «Історій» та «Записок». Розбалансовувався й розсипався архаїчний світ, де свободу/несвободу визначали загальна «згода», «простота» і «войсковое обыкновение», залишаючи по собі окремі уламки — носіїв культурних домінант і констант уже неіснуючого соціуму. Одним із них був Сидір Білий, який вочевидь відчував тугу за часами, коли не

¹⁶² Абросимова С. В., Мицик Ю. А. Колекція документів з історії запорозького козацтва в зібранні Дніпропетровського історичного музею // Український археографічний щорічник. — К., 1999. — Вип. 3/4. — С. 207.

¹⁶³ Эварницкий Д. И. *Две поездки...* — С. 92–94.

¹⁶⁴ ЦДІАК України. — Ф. 229, оп. 1, спр. 115. — Арк. 73 а.

¹⁶⁵ Полонська-Василенко Н. *З історії останніх часів Запоріжжя (Остання боротьба Запоріжжя за його «вільності»* // Полонська-Василенко Н. *Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина*: У 2 т. — Мюнхен, 1965. — Т. 1. — С. 105.

¹⁶⁶ Рябінін-Скляревський О. *Запорозькі заколоти...* — С. 102–103.

¹⁶⁷ ЦДІАК України. — Ф. 229, оп. 1, спр. 36. — Арк. 57.

¹⁶⁸ Там само. — Ф. 269, оп. 1, спр. 3450. — Арк. 2–3.

було писаних законів, чітко окреслених кордонів, комісій для розміну претензій, коли все вирішувалося «общими простими голосами», коли «мокрогузи», «коровники», «крамарі», «шенцевенци» та «інші баби» схилялися перед «лицарями».

Tetyana Kuzyk

**«LITERACY AND THE LITERATES BRING
NOT ABOUT GOOD SUBSTANCE»? ZAPOROGIAN
HOST'S CHANCELLERY, «LACK OF EDUCATION»
AND «UNEDUCATED MEN OF LIBERTY»**

This paper dealt with the destruction of Zaporogian Kish as the community of oral social communication in the middle of the 18-th century. The contradictions between the marginal conditions of literacy and the literates in frame of traditional institutions and their real considerable impact arisen under the pretext of collective rescue have cleared up. The results obtained are to be Zaporogian community permanently regarded literacy and the literates as menace.

Юрій Волошин

**ПИСЬМЕННІСТЬ СЕРЕД МЕШКАНЦІВ ПОЛТАВИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛІТТЯ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ РУМЯНЦЕВСЬКОГО ОПИСУ)***

У статті, на підставі Румянцевського опису Малоросії 1765–1766 рр., проаналізовано грамотність мешканців міста Полтави, доведено безпідставність поширених сьогодні тверджень про майже загальну писемність населення Гетьманщини у XVIII ст.

Характеризуючи поширення освіти серед населення Гетьманщини XVIII ст., значна частина дослідників до сьогодні спираються на опубліковані Олександром Лазаревським ще 1862 р. статистичні

* Написання статті стало можливим завдяки дотації Канадського інституту українських студій (CIUS) Альбертського університету (з фондів Програми дослідження Східної України ім. Ковальських).